

РАЗВИТИЕ НА РИМСКИЯ ЛИМЕС В СЕВЕРНА БРИТАНИЯ И ПО ДОЛЕН ДУНАВ ОТ НЕРВА ДО КОМОД – НЯКОИ ПРИЛИКИ И РАЗЛИКИ ЧАСТ ПЪРВА¹⁾

Боян Жеков

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Настоящата статия се занимава с проблемите на римския лимес в провинция Британия и по Долен Дунав в епохата на династията Нерво-Антонини (96–192 г.). В уводната част се разглеждат някои размисли върху употребата на понятието „лимес“ в научната литература, както и някои моменти, свързани с еволюцията на римската гранична политика до II в., когато започва трайната фортификация на редица гранични зони на Римския принципат. В изложението е представена военнополитическата съдба на провинция Британия в годините от края на I до края на II в. Акцентът пада върху структурното устройство на границата през този век, както и върху факторите, които водят до една или друга нейна промяна в Северна Британия. Изложени са редица лични наблюдения по отношение на някои спорни в науката въпроси като функциите на едно съоръжение, част от Стената на Хадриан (т. нар. Валум), корелацията между двете Стени през 50-те – 80-те години на II в., като е представена нова обосновка на хронологията на събитията.

Keywords: limes, North Britain, Lower Danube, Nerva, Commodus, similarities, differences

Проблематиката на римския лимес е огромно поле, на което се сблъскват литературни, монументални, епиграфски и нумизматични свидетелства, оставяйки възможности за множество тълкувания и интерпретации. Преди да навлезем по-конкретно в развитието на две от граничните зони на Римския принципат, ще се опитаме да дадем някои разяснения относно понятието „лимес“ и начина, по който то ще бъде употребявано в този труд, както и да разсъдим върху еволюцията на римската гранична политика до II в., когато започва масовото и трайно фортифициране в редица провинции.

Понятието „лимес“ (limes) е въведено в научен оборот за пръв път през 1908 г. от Th. Mommsen (Mommsen, 1906), като той и някои негови после-

дователи (J. C. Mann, A. Momigliano) разбират изграждането на отбранителна система срещу вражеска територия, състояща се от легионни лагери (castra), кастели (castella), пътни станции (stationes), сигнални и стражеви кули (turrets), канабни селища (canabae) и села (vici), свързани чрез военен път (Иванов, 1999).

Латинската дума *limes* (limitis) произлиза от *limus*, която е подобна на думите *transversus* и *obliquus* и означава пътека, междуселски път, напречен път (Иванов, 1999). Първоначално тя се използва като земеделски термин за обозначаване на граница между два имота, например две поляни. В чисто военен аспект понятието „лимес“ се използва за естествен или артифициален път през вражеска територия в равнинна, планинска или гориста местност. В своята студия „The Meaning of the Terms Limes and Limitanei“ В. Isaacs проследява употребата на термина в литературни и епиграфски паметници в интервала I в. пр. Хр. – VI в., извеждайки три основни значения на понятието: 1) в литературни извори за германските кампании от I в. пр. Хр. „лимес“ се използва за обозначаване на военен път; 2) от късния I до края на III в. терминът се използва за сухоземна граница, но не и водна; 3) от IV в. понятието носи натовареност на гранична област под ръководството на *dux* (Isaacs, 1988). Акцентирайки върху строгата връзка между термина „лимес“ със сухоземни обекти, някои автори като D. Plank застъпват тезата, че големи речни бариери като Рейн, Дунав или Ефрат не трябва да се обозначават като *limes*, а като *grā* (дума, употребявана за речен бряг) (Иванов, 1999). В своето проучване за употребата на понятието „лимес“ в египетски папируси от провинциите в Египет, Северна Африка, Сирия и Арабия от IV в. насетне F. Mayerson изказва мнение, че значението на термина не е еднозначно и най-общо може да се определи като граница (*frontier*) в смисъла на обозначаване на крайна точка на територия, населена от държавата. Той разглежда два аспекта на понятието: 1) граница на селище (a frontier of settlement); 2) граница на военна защита (a frontier of military defense) (Mayerson, 1989).

Наченки на римска гранична фортификационна традиция могат да се забележат още през I в. пр. Хр. През 58 г. пр. Хр. Юлий Цезар построява стена (*murus*), за да спре миграцията на хелветите в Нарбонска Галия²⁾. При управлението на принцепс Домициан (81–96 г.), след завладяването на Ветерау в Германия по протежението на планината Таунус, са изградени поредица от стражеви и наблюдателни кули, свързани чрез военен път. Има хипотези, че на него се дължи и изграждането на голямо отбранително съоръжение, състоящо се от ров и насип в Добруджа, след поражението на *Cornelius Fuscus* от 87 г. Ако говорим за трайно укрепване на границите на Принципатата, това определено се случва през II в. Принцепс Хадриан (117–138 г.) изгражда мащабни

изкуствени фортификации в редица провинции, сред които каменни бариери в Британия и Нумидия, палисадни системи в Германия и Реция. Това дава основание на E. Luttwak да говори за *scientific frontiers* от времето на Хадриан насетне (Luttwak, 1976).

След като изяснихме някои семантични моменти при употребата на понятието лимес, трябва да отбележим, че в този текст то ще бъде използвано в съвременния му смисъл, с едно леко допълнение - като термин за обозначаване на укрепителна система от времето на Римския принципат, която РАЗДЕЛЯ римляните от варварите.

Друг въпрос, който обаче остава, е какво довежда до промяната в римската политика по отношение на границите на държавата или, казано по друг начин – защо едва през II в. започва трайното стационариране на лимеса? Ако проследим еволюцията на римското имперско мислене, ще забележим как именно през II в. са създадени логични предпоставки за политика на укрепване на завоюваното, отколкото на завладяване на нови територии. Едва ли през епохата на Републиката някой е смятал, че римското завоевание ще спре до определена граница. Както J. C. Mann правилно отбелязва, един военачалник от републиканския период като Сципион Емилиан би гледал на границата с недоверчивост (Mann, 1975). По времето на Късната Република завоеванието придобива нови измерения, като то не е само с цел придобиване на нови територии, но главно за военна слава, която осигурява политически позиции (Mann, 1975). Като типичен пример за тази психология може да се даде завоюването на Галия от Юлий Цезар, войните на Гай Марий срещу Югурта или кампаниите на Гней Помпей на изток. По времето на Август (27 г. пр. Хр. – 14 г.) римското имперско мислене може да се илюстрира с думите на Вергилий: „*Tu regere imperiopopulos, Romane memento/ (Hae tibi erunt artes) pacisque imponere morem/ Parcere subiectis et debellare superbos*“⁽³⁾. Мирът според поета може да бъде постигнат единствено чрез сила. Вглежайки се в „Географията“ на Страбон от I в., познатият на римляните свят изглежда доста малък: един континент, който се простира на площ от около 16 000 км от запад на изток и около 6500 км от север на юг. Трябва да се е струвало очевидно на римляните от времето на Октавиан, че тази територия ще бъде естествено завладяна, докато целият континент не попадне под римска власт. През II в. светът се е разширил драстично. Птолемеевата „География“ представя един доста по-обемен свят, който се простира значително по на юг от Сахара и на изток от Каспийско море⁽⁴⁾. J. C. Mann резонно отбелязва, че информацията, известна на Птолемей, сигурно е била достъпна и на Маринус от Тир в края на I в., но ѝ е било необходимо време, за да се разпространи (Mann, 1975). Естествените размери на

Азия и Африка трябва да са били изцяло оценени едва към средата на II в. В китайски извори е записано, че през 166 г. в страната дори пристига делегация от Марк Аврелий (161–180 г.) (Mattern, 1999), което свидетелства, че римските висши политически кръгове са имали ясна представа за размерите на света. Следвайки естествения ход на събитията, това неминуемо довежда до промяна на менталността през II в. Няма вече необходимост от военна слава с цел политически облаги. Властта на принципсите е неоспорима. Враговете са се умножили, римското напредване е достигнало до неприемливи за завоюване терени, чието инкурсиране би довело до ненужни и многобройни жертви. Налага се промяна и в армията. През епохата на Ранния Принципат може да говорим за мобилна ударна сила, съставена от легиони, докато през II в. легионите вече са повече гранични войски, стационарни удобно в провинциите, за чиято протекция отговарят. Поставени са основите на това, което по-напред във времето ще се превърне в късноримските *limitanei*. Така от епохата на Хадриан насетне можем да говорим за политика на стационариране на границите, а не толкова за стремежи за нови завоевания. Времето на големите римски експанзионистични тежнения завършва с управлението на Траян.

За да дефинираме по-ясно определени сходства и диферентности в развитието на римския лимес в провинция Британия и по Долен Дунав⁵⁾ при управлението на династията Нерво-Антонини (96–192 г.), трябва да се дадат някои конкретни сведения за военнополитическата съдба на двата ареала от края на I до края на II в.

Римското владичество в Британия във времеви интервал 96 – 192 г. може условно да се раздели на пет подпериода: 1) 96–122 г. – регресивно-териториален; 2) 122–139 г. – фортификационен; 3) 139–50-те години на II в. – експанзионистичен; 4) 50-те години на II в. – 185 г. – размирен; 5) 185–192 г. – мирновременен.

Още през втората половина от управлението на принципс Домициан настъпват определени процеси, които обуславят развитието на лимеса в Британия в следващия половин век. В края на 80-те години на I в. на Балканите избухва военна криза. По разказа на Светоний двама римски военачалници – G. Oppius Sabinus и Cornelius Fuscus, претърпяват тежки поражения от даките⁶⁾. Това налага дислоциране на нови военни части на Балканите с оглед справяне с критичната ситуация. Такава е съдбата на *legio II Adiutrix* и вероятно на три Батавийски кохорти от Британия. Най-рано като дата е трансферът на *coh. I Brittonum milliaria*, атестирана в Панония през 85 г. и по-късно – в Горна Мизия през първите години на II в. (Birley, 1961). Втората кохорта (*coh. II Batavorum*) също отпътува

за Балканите след решителната битка при Mons Graupius от 84 г., като тя е засвидетелствана на паметника от Адамклиси (Birley, 1961). Legio II Adiutrix напуска провинцията някъде през 80-те години на I в. Е. Ritterling предполага, че това се случва през зимата на 85–86 г. или някъде през 86 г. (Ritterling, 1925). Eric Birley счита, че за неговото заминаване може да бъде предположена малко по-ранна дата, по-близка до годината на решителното сражение на Агрикола, базирайки се на факта, че coh. I Brittonum е една от помощните единици на легиона, а тя отпътува най-късно в началото на 85 г. (Birley, 1961). Малко вероятно е обаче легионът да е изтеглен преди 87 г. (Frere, 1978), като трансферът му по всяка вероятност е част от подготовката за втората, а не за първата дакийска експедиция. За третата единица обаче (т. нар. *pedites singulares Britannici*) може да се предположи по-късна дата, тъй като тя е засвидетелствана на Балканите едва през 103–105 г. в диплома от Горна Мизия (Birley, 1961). По разказа на Светоний, по заповед на Домициан е убит тогавашният губернатор на Британия Salustius Lucullus заради това, че дръзва да нарече един нов вид копие на свое име⁷⁾. Е. Birley предполага, че именно тази единица е била снаряжена с това копие, като изтегля трансфера на частта в интервала 93–96 г. (Birley, 1961).

След тези размествания през последната декада на I в. римската власт в Британия е изправена пред несъстоятелността да удържи завоеванията на Gnaeus Julius Agricola в Шотландия. Повечето фортове на север от провлака Clide-Forth са изоставени, като единствено фортът при Ardoch (Alauna)⁸⁾ е запазен, въпреки че това не е съвсем сигурно (Frere, 1978). Новосъздадената легионна крепост Inchtuthil, където се е предвиждало да резидира Legio XX Victrix, също е напусната, като легионът е преместен в Chester (Deva Victrix) на мястото на отпътувалия за Балканите Legio II Adiutrix. Редица фортове на юг от линията Clide-Forth са реконструирани и допълнително фортифицирани, като Casteldykes, Oakwood, Easter Happrew. Най-показателни са промените в Dalswinton и Newstead (Trimontium), които са значително уголемени, превръщайки се в основни гарнизонни опори. Всичко това се случва в края на 80-те – началото на 90-те години на I в., което довежда до атестацията на Тацит: *Perdomita Britannia et statim omissa*⁹⁾. Така, в началото на управлението на Нерво-Антонините, границата в Британия представлява провлакът Clide-Forth.

Условно определихме периода от 96 до 122 г. като регресивно-териториален. Той се характеризира с нови загуби на територии в Британия, а границата се измества по продължение на провлака Tyne-Solway, за да остане там почти до средата на II в. Това ново изтегляне е дело не толкова на кратко управляващия Нерва (96–98 г.), колкото на принцепс Тра-

ян (98–117 г.). Определяйки геостратегически цели на Балканите, Траян оторизира ново отстъпление от територии в Британия, с цел дислоциране на нови милитаристични единици на Балканите за най-голямото римско военно начинание през II в., а именно – двете Дакийски войни от 101–102 г. и 105–106 г. Това довежда до ново изместване на границата на юг. Изворите мълчат за тези събития и реконструкцията им е възможна чрез анализ на археологическия материал. Разкопки доказват, че някои фортове като Newstead, Corbridge (Corstopitum), Dalswinton, Glenlochar, Carrpuck, Oakwood и High Rochester (Bremenium) са разрушени. Не може да се твърди със сигурност, че причината задължително е военни действия. Вероятно последните пет от споменатите фортове са запалени от изтеглящите се гарнизони, но в Newstead и Corbridge нещата изглеждат по-различно. В Newstead са открити останки от човешки тела и оръжие, а Corbridge, от своя страна, е твърде далеч на юг (а и част от стратегически важния път Stanegate), за да бъдат преднамерено разрушени от римляните. Все пак е пресилено да се твърди, че дори и след редуцирането на римската войска в Британия местните племена са достатъчно силни, за да изтласкат гарнизоните против волята им. Sh. Frere предлага една картина, която звучи убедително: в хода на изтеглянето си римляните подпалват фортовете, които напускат, което обаче е придружено и с епизодични атаки от страна на местните (Frere, 1978). Може би такава е била съдбата на Newstead. Все пак въпросът с Corbridge остава отворен, но може да се предположи, че неговата атака е дело на враждебния вожд Арвирагий, а като реакция на тази атака римските части нападат племенната територия на бригантите. За източник на тази информация служат две споменавания на Ювенал¹⁰). Поради липса на пълни и точни сведения в писмените извори е трудно датирането във времето на тези събития, но най-вероятно те се случват ок. 105 г.

Така римсият лимес в Британия се измества до провлака Tyne-Solway по линията на пътя на Gn. Julius Agricola-Stanegate. Този път свързва две стратегически важни точки – Carlisle (Luguvalium) на запад и Corbridge на изток. Още във Флавиевия период по протежение на пътя са изградени фортовете Chesterholm (Vindolanda), Nether Denton и Carvoran (вер. Magnis), които заедно с фортовете в двете крайни точки образуват система от укрепления, стоящи на около един ден път едно от друго. Към тази система от укрепления ок. 105 г. е добавен фортът при Old Church Brampton (Jones, Wooliscroft, 2001) и вероятно фортът при Newbrough¹¹), което намалява времето за изминаване на разстоянието между отделните пунктове на половин ден, трансформирайки Stanegate от път в лимес¹²). Като следващ елемент от укрепителната система са построени по-мал-

ки фортове между по-големите. Доказано е съществуването на такива в Throp и Haltwhistle Burn, като се допуска такива да е имало още при Castle Hill Boothby и High Crosby (Frere, 1978). Като последна част от границата са изградени и сигнални кули при Walltown Crag и Pike Hill (Breeze, Dobson, 1978), като има вероятност да е имало още при Mains Rigg, Barcombe и Birdoswald, но там сведенията са недостатъчни (Breeze, Dobson, 1978). На запад от Carlisle и на изток от Corbridge граничната система е допълнена с фортовете при Kirkbride и Washing Well (Jones & Wooliscroft, 2001; Hodgson, 2000). Така Stanegate се превръща от обикновен път в трипартитно отбранително съоръжение, състоящо се от големи и малки фортове и наблюдателници.

Тази граница се запазва до първите години на Хадриановото управление (117–138 г.). Някъде около 117 г. обаче в Британия ситуацията става неспокойна. В *Scriptores Historiae Augustae* е отбелязано следното: „Britanni teneri sub Romana dicione non poterant“⁽¹³⁾. Това недвусмислено говори за едно: в началото на управлението си Хадриан заварва една доста неспокойна обстановка в провинцията. Вълненията са потушени, като за свидетелство може да служи монетна находка, датирана в 119 г. (Toynbee, 1924), която показва подчинена Британия. Все пак става ясно следното: Stanegate вече не е достатъчно ефикасна укрепителна система и се налага промяна на курса на политиката по отношение на провинцията. Вероятно това впечатление е потвърдено и от посещението на принцепса в провинцията през 121 или 122 г., когато пристига и нов легион – *legio VI Victrix*.

Годината 122 може да се определи като вододел в развитието на римския лимес в Британия. Тя поставя началото на втория период от римското владичество на острова в епохата на Нерво-Антонините, който се характеризира с изграждането на най-големия гранично-фортификационен обект в римската история без аналог в нито една друга провинция дотогава, а именно – Стената на Хадриан. „(Hadrianus) murumque per octoginta milia passum primus duxit, qui barbaros Romanosque divideret“⁽¹⁴⁾. Това пише анонимният биограф на Хадриан в *Scriptores Historiae Augustae* по повод построяването на Стената. Градежът на съоръжението започва през късната 122 или ранната 123 г. и продължава значителен период, чието времево изражение не може да бъде определено със сигурност, но който се простира и през 30-те години на II в.⁽¹⁵⁾ В организационно отношение Стената е дело на губернаторите А. Platorius Nepos (пр. 17.07.122 – сл. 15.09.124 г.), С. Nonius Proculus (ок. 125 – пр. 20.08.127 г.), L. Trebius Germanus (пр. 20.08.127 – ок. 130 г.), Sex. Iulius Severus (ок. 130–133 г.), P. Mummius Sisenna (ок. 133 – сл. 14.04.135 г.) и вероятно

Ti. Claudius Quartinus (ок. 135 – пр. 15.10.138 г.) (Birley, 1981; Birley, 1999), а в конкретно архитектурно – на легионите: legio II Augusta, legio XX Valeria Victrix и legio VI Victrix. Стената на Хадриан представлява всъщност огромно 120-километрово защитно съоръжение, което се състои от 5 части: 1) ров; 2) бариерна конструкция; 3) фортове, по-малки фортове и наблюдателни кули; 4) гарнизонните част; 5) Валума.

Бариерната конструкция е разделена на две части: каменна и торфена. Каменният участък се простира от Wallsend (Segedunum) до река Irthing и има дължина около 73 км. Торфената част от Стената се простира на около 46 км от река Irthing до Bowness (Maia), като към края на управлението на Хадриан част от нея е реконструирана от камък¹⁶⁾. Каменната конструкция варира в дебелина от около 2,5 до около 3,5 м в различните части¹⁷⁾ и има височина до платформата около 4,5 м и парапет, висок около 1,80 м. Торфената част е широка около 6 м в основата и има височина около 3,6 м до платформата и парапет, висок около 0.6 м.

Пред каменно-торфената конструкция минава ровът, който се простира по цялото продължение на Стената, без местността Whin Sill, където конструкцията „каца“ върху скалите, което прави излишно (а и невъзможно) изкопаването му, и край форта при Limestone Corner, където изкопаването на ров през солидните скали не си струва усилието (Breeze, Dobson, 1978). Самият ров отстои на известно разстояние (берма) – около 6 м за каменния сектор и около 1,80 за торфения участък. Има V-образна форма и размери: широчина между 8 и 12 м (обикновено около 8 м) и дълбочина около 3 м (Breeze, Dobson, 1978). По протежение на Стената на всяка римска миля са разположени малки фортове (milecastles), а между всеки два малки форта – две наблюдателни кули (turrets). Тези малки по размер структури осигуряват постоянно наблюдение над територията и контролиране на преминаването през Стената във всяка точка. Самата охрана на лимеса от пробиви е задача на гарнизоните, ситуирани в 16-те големи форта, прикрепени към конструкцията¹⁸⁾. Освен прикрепените към Стената фортове, съществуват три форта северно от конструкцията в нейната западна част. Това са Bewcastle (Fanum Cocidi), Netherby (Castra Exploratorum) и Birrens (Blatobulgium). Предполага се, че те се локализируют там, за да пазят част от територията на завоюваните бриганти, която лежи отвъд най-удобния за линията на Стената релеф (Breeze, Dobson, 1978). За по-голяма защита на около 65 км югозападно от Bowness, по Кумберландското крайбрежие, е добавена сходна с тази на Стената защитна линия от фортове при Beckfoot (Bibra), Maryport (Alauna Carvetiorum), Moresby (вер. Tunnocelum) и вероятно Ravenglass (Glannaventa), по-малки фортове (mileforlets) и наблюдателни кули (towers), където морето играе

ролята на бариерната конструкция, с цел контролиране на преминаването от брега на Югозападна Шотландия (Breeze, Dobson, 1978; Salway, 1981). Отново с оглед допълнителна защита е изграден и форт на изток от Wallsend при South Shields (Arbeia), чийто гарнизон трябва да наблюдава територията около естуара на река Tyne при вливането и в Северно море.

Като следващ елемент от Стената е добавен Валумът. Това съоръжение се състои от ров – 6 метра дълбок и 3 м широк, с гладко дъно, което е 2,40 м широко, фланкиран от двете си страни от насипи – 3 м високи и 6 м широки, които отстоят на разстояние 9 м от двата ръба на рова (общо около 38,5 м). Валумът отстои от Стената на разстояние около 37 м и минава по цялото продължение на конструкцията, стигайки на изток до Newcastle, но не и до Wallsend. Валумът не е изцяло непрекъснат: при всеки форт има път, който минава през двата насипа и рова, охраняван от порти, обърнати на юг, осигурявайки връзката на Стената с провинцията. Такива пътища има и при по-малките фортове (milecastles), като те пресичат само северния насип на Валума (и може би рова), но не и южния. Времето на изграждане на това съоръжение не е точно определено, но за него се предполага TPQ 128 г. и TAQ 130–132 г. (Heywood, 1965). В науката са изказани различни предположения за целта на тази странна конструкция. R. G. Collingwood предполага, че това е цивилна граница, която разделя властта на административната власт от тази на военните (Collingwood, Muges, 1937). I. Richmond изказва хипотеза, че Валумът служи за предотвратяване на неоторизиран достъп до милитаристичната зона, с цел превенция на кражби от складовете и повреди по сградите, което се споделя и от P. Salway (Salway, 1981). Sh. Frere споделя подобно виждане, като добавя, че така се усложнява и установяването на контакти между бригантите, живеещи на юг от Стената, и племената на север от конструкцията (селговийци и новантийци) (Frere, 1978). Подобно схващане застъпват и D. Breeze и B. Dobson в общия си труд, посветен на Хадриановата стена, които твърдят, че Валумът служи за по-голяма защита на малките фортове и наблюдателните кули от местното население, живеещо в тила на конструкцията (Breeze, Dobson, 1978). Валумът определено е с милитаристична цел, но не толкова с оглед премахване на дребни кражби или единични нападения над няколко десетки войници при някой малък форт или наблюдателна кула, колкото от двустранна мащабна атака, която би довела до сериозен пробив в целия лимес. Бригантите, селговийците и новантийците често действат в съюз срещу римските легиони, като античните автори даже трудно правят разлика между отделните племена (Frere, 1978). Въпреки изграждането на Стената, не може да се твърди със сигурност, че всички връзки меж-

ду тях са автоматично прекъснати след завършване на конструкцията. От тази гледна точка може да се предположи, че Валумът е втора фортификация, но обърната на юг към племенната територия на бригантите, което би предпазило атакуван от север гарнизон от неочакван удар от юг и би му дало възможност да спечели време до пристигането на подкрепления от другите фортове по Стената или от легионните крепости в Chester и York (Eburacum). Друго предположение, което изглежда логично, е, че до изграждането на Военния път, свързващ отделните пунктове по Стената, това съоръжение е служело и за движение на патрулите и снабдяване на по-малките фортове (Breeze, Dobson, 1978).

Последна съставна част от фортификацията са самите гарнизони. При условие, че няма данни за окупацията в редица фортове, е много трудно да бъде изчислен техният точен брой, но при всички положения числеността им варира около 11 000 души (добавяйки и фортовете по Кумберландското крайбрежие, South Shields и трите споменати форта на север от Стената).

Има хипотези, че по време на управлението на Хадриан избухва още една размирица в провинция Британия. Тя обикновено се датира някъде през 30-те години на II в., като се смята, че споменаването на римски загуби в Юдея и Британия в едно писмо на Корнелий Фронтин до Марк Аврелий от 162 г.¹⁹⁾ е свидетелство за това, като се приема, че става въпрос за два последователни във времето бунта. За допълнително свидетелство се сочи, че един от най-видните от Хадриановите пълководци – Секст Юлий Север, бива назначен за управител на Британия в началото на 30-те години на II в.²⁰⁾, а серия монети на Хадриан, датирана в периода 134–138 г., показва отново подчинена Британия (Тоунбее, 1924). Трябва да се отбележи, че това предположение не се приема от всички изследователи, като те обикновено свързват сведенията от писмото на Фронтин със събитията от началото на Хадриановото управление. По-обосновано изглежда все пак да се приеме тезата, че е имало размирица, но тя определено трябва да се датира преди Юдейската война (132–135 г.), което дава *terminus post quem* за събитията назначаването на Юлий Север за управител на провинцията около 130 г. и *terminus ante quem* изпращането му в Юдея след 132 г.

Много скоро след пълното изграждане на Стената настъпва промяна на политиката в Британия. Тя се дължи на възкачването на Антонин Пий (138–161 г.). През 139 г. започва третият период от римското владичество в Британия при Нерво-Антонините, който се характеризира с опита на новия принцепс да измести границата на север. Подготовката за похода в Южна Шотландия стартира още през 139 г., когато новият губернатор на Британия Q. Lollius Urbicus започва реконструкция на форта при Корбридж,

която продължава и през 140 г. През 142 г. е извършена акламацията на Антонин Пий като император, а през същата или през следващата година се появява монета, свързана с новото завоевание, което трябва да се е състояло някъде в периода 140–142 г. Границата на римското владичество се връща по линията на провлака Clyde-Forth, където е издигнато ново фортификационно съоръжение – Стената на Антонин. Основен извор за събитията е *Scriptores Historiae Augustae*²¹⁾. Тази втора стена е направена от торф върху каменна основа. Нейните размери са, както следва: височина до платформата около 3 м (вероятно общата височина с гребена достига до около 4,20 м), ширина при основата около 4 м, ширина на платформата на върха около 1.80 м. Стената се простира на разстояние около 59 м от Old Killpatrick (Clotagenium) на Clyde до Bridgness на Forth. Към Стената са прикрепени 19 форта, отстоящи средно на около 3 км един от друг²²⁾, помалки фортове (fortlets), разположени хаотично, а не в строг ред, както по Стената на Хадриан, но не и наблюдателни кули. Като нововъведение са включени сигнални платформи в определени точки. За по-голям контрол върху територията в западния край са добавени форт при Whitemoss и малки фортове при Lurg Moor, Outerwards, които трябва да осигуряват по-голяма протекция по северния бряг на Clyde, а в източния – фортове при Carriden (Velunia), Cramond и Inveresk, които обзърват южния бряг на Forth. Освен това са окупирани старите Агриколански фортове Camelon, Ardoch, Strageath и Bertha, които служат за аванпостове и предполагат по-скоро протекторат върху територията, отколкото пълна окупация (Frere, 1978).

Пред стената минава ров: 1) широк около 12 м, дълбок около 4 м и отстоящ на разстояние около 6 м от бариерната конструкция в източната половина; 2) широк между 5,5 и 11 м, дълбок между 1,80 и 2,40 м и отстоящ на разстояние ок. 9 м от бариерната конструкция в неговия западен сектор. Като последен елемент от стената е изграден военният път, свързващ отделните фортове с ширина около 5,5 м. Стената на Антонин, както Стената на Хадриан, е изградена от легионите: legio II Augusta, legio VI Victrix и legio XX Valeria Victrix. Въпреки че е два пъти по-малка от Хадриановата конструкция, Антониновата стена се охранява от солидна военна сила: около 10 000 души. Прави впечатление атестацията само на една конна кохорта (ala I Tungrorum в Mumrills), което може да се обясни с пригодеността на терена на север от конструкцията за инфантерийно сражение.

С изместването на лимеса на север функциите на Хадриановата стена изчезват. Предполага се, че все пак тя не е напусната, докато Антониновата конструкция е завършена. Портите при малките фортове са отворени, Валумът е елиминиран, като на всеки 41 м насипите са пробити, а пръстта

е изсипана в рова, за да се оформи пътека. Все пак Хадриановата стена не е изцяло изоставена. Има сведения за присъствието на гарнизони в някои фортове, а D. Breeze и Br. Dobson предполагат даже, че те всички са в окупация (Breeze, Dobson, 1978). Територията между двете стени също е реокупирана, като са възстановени голяма част от старите Агриколански фортове с опорни точки в Newstead, High Rochester, Carrpuck и Glenlochar.

През 50-те години на II в. ситуацията в провинцията се влошава. С тази криза започва четвъртият период от римското владичество в Британия при управлението на Нерво-Антонините, който е един от най-спорните в цялата история на провинцията. Реконструкцията на събитията, която ще бъде представена в това четиво, не претендира да бъде абсолютна истина, тъй като голяма част от моментите на взаимодействие между двете стени през втората половина на II в. подлежат на дискусия.

Някъде през първата половина на петата декада на века избухва бунт на бригантите. Свидетелство може да се открие в текста на Павзаний²³⁾ и в една монета, датирана от 155 г., която показва подчинена Британия. Към доказателствата може да се добавят и археологически свидетелства от Birrens, Newstead и Burnswark, които претърпяват атаки, а първите два даже са разрушени (Breeze, Dobson, 1978). Като последица от този бунт Стената на Антонин е напусната и границата отново се измества по Хадриановия вал. Последвалата корелация между двете стени до края на II в. подлежи на множество тълкувания, като не е съвсем ясно кога и коя стена е граница на римското владичество в провинцията чак до управлението на Септимий Север.

Мненията в науката се разделят в няколко основни посоки: 1) във второто издание на своя монументален труд „The Roman Wall in Scotland“ от 1934 г. G. Macdonald застъпва тезата, че в Шотландия се откриват данни за три периода на римска окупация, съответно: 142–155 г., 158–180 г. и 184–185 г.; 2) други изследователи като Sh. Frere, D. Breeze, B. Dobson, P. Salway смятат, че в резултат на размирицата Антониновата стена е напусната и границата отново се измества по линията на провлака Tyne-Solway



Римската военна окупация на Британия I–III в. сл. Хр.

около 158 г., след което имаме втора реокупация на Антониновата конструкция около 160–163/165 г. (Frere, 1978; Breeze & Dobson, 1978; Salway, 1981)²⁴⁾; 3) J. C. Mann реконструира събитията по следния начин, използвайки нумизматичен и епиграфски материал: окупация на Хадриановата стена – 122 – ок.142 г., ок. 158 – ок.184 г. (Mann, 1996); окупация на Антониновата стена – ок.142 – ок.158 г., ок.184 – ок.195 г.; 4) съществува и мението на N. Hodgson, че окупацията на Антониновата стена и Ю. Шотландия е единична и тя завършва някъде около 155–158 г. (Hodgson, 1995); 5) C. Daniels посочва като крайна дата за изтеглянето от Шотландия 169 г. (Daniels, 1989).

Освен тези мнения могат да се направят и няколко допълнителни предположения. Ако приемем, че Антониновата стена е напусната около 158 г. (нещо, което изглежда напълно логично и аргументирано от археологическа гледна точка) и границата се завръща по Хадриановата конструкция, остава въпросът дали и кога имаме ново изместване на север към Шотландия. От S. H. A. научаваме, че някъде в началото на управлението на принцепс Марк Аврелий (161–180 г.) римската власт е изправена пред нови проблеми в провинцията²⁵⁾. Има вероятност обаче това свидетелство да се дължи по-скоро на литературната традиция и да не се е случило реално (Breeze & Dobson, 1978). Отново в текста на S. H. A. откриваме второ свидетелство за проблеми в Британия при управлението на Марк Аврелий към края на 60-те години на II в., но те по-скоро трябва да се свържат със събития в Уелс, отколкото в Шотландия (Frere, 1978). От археологически свидетелства знаем, че някъде през този период Хадриановата стена претърпява сериозна реконструкция. По подобие на Антониновата бариера е изграден военен път, свързващ отделните фортове. Възстановени са портите на малките фортове, премахнати, когато Стената бива „отворена“ за преминаване по времето на Антонин Пий. Наблюдателните кули също са реконструирани. Редица фортове на юг от Стената, както и някои на север, са възстановени и реокупирани, като хватката на римската власт отново здраво хваща териториите на бригантите в С. Англия (Breeze & Dobson, 1978). През 70-те години на II в. не знаем за проблеми в Британия. От текста на Дион Касий научаваме един любопитен факт – около 175 г. 5500 сарматски конници са изпратени в Британия²⁶⁾. Това значително военно подкрепление може да се свърже с намерения да се възстанови римската власт на север от Хадриановия вал. Събитията обаче изпреварват намеренията. Отново от Дион Касий разбираме, че варварите пресичат Стената, която ги разделя от римските фортове, избиват един генерал и войската му и нанасят сериозни поражения²⁷⁾. Не е упоменато за коя Стена става въпрос, но логично погледнато това трябва да е Антониновата, тъй като по това време римската власт има форпостове на север от Хадриановия вал, което довежда до логичното заклю-

чение, че Стената, която разделя варварите от римските гранизони, може да бъде само Антониновата. Все пак има археологически данни, че и Валът на Хадриан също претърпява поражения по това време. Фортовете при Halton Chesters (Onnum), Rudchester и Corbridge вероятно са разрушени (Breeze & Dobson, 1978). Като отговор в Британия пристига нов управител – Ulpius Marcellus. През 184 г. той успява да разбие варварите в сражение, атестация за което може да се смята получаването на титлата *Britannicus* от страна на прицепс Комод в същата година и юбилейна монета за победата. Кампанията вероятно продължава и през 185 г., като наказателната акция стига до териториите на Южна Шотландия и дори на север от провлака Клайд-Форт. Може да се предположи, че с тази акция се възстановява римското владичество в Южна Шотландия, а Стената на Антонин отново става граница, като тя вероятно се запазва до около 195 г., когато по време на гражданската война от края на II в. отново е напусната.

С това ново изместване на границата на север започва последният период от римското владичество в Британия при династията Нерво-Антонини. Определихме го като мирновременен, тъй като до края на управлението на династията Нерво-Антонини римската власт в Британия не среща нови военни предизвикателства. На Ulpius Marcellus се дължи сериозната промяна в облика на южната бариера. Наблюдателните кули излизат от употреба, като някои от тях даже са изцяло премахнати и на тяхно място Стената е доизградена в празните места, оставени от разрушаването им. Портите на по-малките фортове (*milecastles*) са стеснени, като показателни са промените най-вече в северните врати, сега позволяващи само на пешеходци да преминават през тях (Breeze & Dobson, 1978). Това е и последното събитие, свързано с лимеса, което се случва в провинцията през управлението на Комод²⁸⁾. На 31 декември 192 г. принцепсът е убит, което слага край на династията Нерво-Антонини, управлявала Римския принципат почти един век.

БЕЛЕЖКИ

1. Авторът желае да изкаже благодарности на проф. дин Румен Иванов от Археологическия институт към БАН за безценните му съвети и всеотдайна помощ в разработката на тази статия. Признателен съм и на доц. д-р Петър Делев и гл. ас. д-р Кабала Мукарзел от СУ „Св. Климент Охридски“. Дължа благодарности и на майка ми Росица, баща ми Иван и брат ми Свилен за подкрепата им. Сърдечно благодаря и на г-ца Пламена Иванова за вярата ѝ в мен, както и на колегите ми в университета, сред които ще спомена най-вече Величка Иванова, Ралица Лалева, Евлоги Станчев и Антон Никифоров. Безценна помощ получих и от служителите в библиотека „История“ и библиотека „Археология“ към СУ „Св. Климент Охридски“ и библиотеката на Археологическия институт към БАН.
2. Caesar. *Commentariorum de Bello Gallico*, I, 8.

3. Vergil, Aeneid, VI, 851-853.
4. За добра дискусия за света през епохата на Принципата виж Mattern, S. P. *Rome and the Enemy. The Imperial Strategy in the Principate* Berkeley-Los Angeles-London, 1999, 24-81.
5. Топонимът „Долен Дунав“ в настоящото четиво се използва за отсечката от реката от Железни врата до Делтата.
6. Suetonius (Domitianus, 6).
7. Suetonius (Domitianus, 10).
8. В скоби са посочени римските имена на обектите, ако те са известни.
9. Tacitus, Hist. I, 2.
10. Juvenal, IV, 127; Juvenal, XIV, 196.
11. Разкопките на този форт доказват наличието на керамика от IV в., така че съществуването му като елемент от укрепителната система на Траян в Британия е строго хипотетично. Виж Breeze, D. J., Dobson, B. (1978). *Hadrian's Wall* (pp. 21). (2nd ed.). Harmondsworth.
12. Съществува и мнението, че Stanegate не трябва да се възприема като гранична система. Виж Hodgson, N. (2000). *The Stanegate: A Frontier Rehabilitated* (pp. 11). *Britannia*, 31, n. 9.
13. S. H. A., Vita Hadriani, V, 2.
14. S. H. A., Vita Hadriani, XI, 2.
15. За подробно описание на строителните сезони на Стената на Хадриан виж Breeze, D. J., Dobson, B. Op. cit., 64-72.
16. Става дума за първите 5 мили на торфената част до milecastle 54a. По-късно цялата торфена част е облицована в камък с дебелина ок. 2,7 м (известно като Средната стена). Има спорове кога точно се случва това във времето. За добра дискусия по въпроса виж Hassal, M. (1984). *The Date of the Rebuilding of Hadrian's Turf Wall in Stone* (pp. 242-244). *Britannia*, 15.
17. Тук трябва да се отбележи, че началният план предвижда Стената да бъде само от Newcastle до Bowness и да има дебелина за каменната част от ок. 3,5 м. В хода на строежа дебелината на каменната част е намалена до ок. 2,5 м (известно като Тясната стена), а Стената е продължена още 4 римски мили до Wallsend, достигайки обща дължина от 80 римски мили (ок. 117 км). Все пак първите няколко мили от Newcastle до N. Tyne са изградени с дебелина ок. 3,5 м (известно като Широката стена).
18. Първоначалният план на Стената не включва големи фортове, прикрепени към бариерната конструкция, като се предвижда те да останат в тила на Стената, но в хода на строежа фортовете са добавени към бариерата.
19. Fronto: Hadriano imperium optinente quantum militum ab Iudaeis, quantum ab Britannis caesum.
20. Cassius Dio, LXIX, 13.

21. S. H. A., Vita Ant. Pii, V, 4.
22. Любопитно е мнението, че част от тези фортове са „първични“, а друга част са добавени по-късно в хода на изграждането на Стената. Виж Gillam, J. P. (1975). *Possible Changes in Plan in the Course of the Construction of the Antonine Wall* (pp. 51-56). Scottish Arch. Forum, VII.
23. Pausanius, VIII, XLIII, 4.
24. Коректно е да се отбележи, че P. Salway представя и една алтернативна хронология, която изглежда така: 158–185 г. – окупация на Хадриановата стена; 185–207 г. – окупация на Антониновата стена (Salway, P. Op. cit., pp. 206).
25. S. H. A., Marcus, VIII, 5.
26. Cassius Dio, LXII, 16.
27. Cassius Dio, LXXIII, 8.
28. Ако говорим за събития в самата провинция обаче, трябва да споменем бунта на армията през 80-те години на II в., споменат от Cassius Dio, LXXIII, 9.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванов, Р. (1999). *Долнодунавската укрепителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*. София.
- Birley, A. R. (1981). *The Fasti of Roman Britain*. Oxford.
- Birley, A. R. (1999). *A New Governor of Britain (20 August 127)*. L. Trebius Germanus. ZPE, 124, 243-248.
- Birley, E. (1961). *Roman Britain and the Roman Army*. Kendal.
- Collingwood, R. J., Myres, J. N. L. (1937). *Roman Britain and the English Settlements (2nd ed.)*. Oxford.
- Daniels, C. (1989). *The Antonine Abandonment of Scotland* (pp. 48-51). RFS.
- Frere, Sh. (1978). *Britannia: A History of Roman Britain (2nd ed.)*. London.
- Heywood, B. (1965). The Vallum - It's Problems Restated (pp. 85-94). In: Jarrett, M. G., Dobson, Br. (Eds.). *Britain and Rome*. Kendal.
- Hodgson, N. (1995). Were There Two Antonine Occupations of Scotland? (pp. 29-49). In: *Britannia*, 26.
- Isaac, B. (1988). *The Meaning of the Terms Limes and Limitanei* (pp. 125-147). JRS, 78.
- Jones, G. D. B., Wooliscroft, D. J. (2001). *Hadrian's Wall from the Air*. Stroud-Charleston.
- Luttwak, E. (1976). *The Grand Strategy of the Roman Empire From the First Century A.D. to the Third*. Baltimore-London.
- Mann, J. C. (1975). *The Frontiers of the Principate* (pp. 508-533). ANRW, II, 1.

- Mann, J. C. (1996). The History of the Antonine Wall- a reappraisal (pp.187-193). In: *Britain and the Roman Empire*.
- Mattern, S. P. (1999). *Rome and the Enemy. The Imperial Strategy in the Principate*. Berkeley-Los Angeles-London.
- Mommsen, Th. (1908). *Der Begriff des Limes*. Gesammelte Schriften V. Berlin.
- Mayerson, Ph. (1989). *The Meaning of the Word Limes (λίμιτον) in the Papyri* (pp. 287-291). ZPE, 77.
- Richmond, I. A. (1955). *Roman Britain*. Harmondsworth.
- Ritterling, E. (1925). *Legio*. RE, XII.
- Toynbee, J. (1924). *Britannia on Roman Coins of the Second Century A.D.*(pp. 142-157). JRS, 14.

THE ROMAN LIMES IN NORTH BRITAIN AND ON THE LOWER DANUBE FROM NERVA TO COMMODUS – SOME SIMILARITIES AND DIFFERENCES PART 1

Abstract. The present article refers to the problems of the Roman limes in the province of Britannia and on the Lower Danube during the reign of the Nervo-Antonine dynasty (96-192 A.D.). This part of the text presents two main points of the discussion. In the introduction part there are presented some points about the use of the term “limes“ up to the IInd century A. D. in the ancient written sources and in the bibliography of modern historical science. The view is focused on the evolution of the Roman frontier policy from the Ist century B. C. to the beginning of the IInd century A. D. when the permanent fortification of a great deal of the Roman provinces began. The stress is put on the change of the frontier policy making that inevitably lead to the construction of massive artificial barriers in some provinces as in Britannia and Germany at the end of the Ist and the outset of the IInd century A. D. There are some thoughts that present the mentality of the Roman governing circles during the reign of Augustus and the development of the grand strategy of the Roman frontier policy in the Ist century A. D. It is argued that the Roman conquest of a great deal of the European and some parts of the Asian territories up to the IInd century A. D. provokes the new frontier policy, visible especially in the reign of Hadrian when Roman political elite was more concerned in keeping what have already been conquered rather than continuing the conquest.

The expose depicts the development of the military and the political situation in the province of Britannia from the end of the Ist century A. D. to the end of the IInd century A. D. The main focus is put on the structural organization of the frontier. Hadrian's Wall and Antonine Wall, their building and setup, are presented in details as symbols of the Roman frontier policy in Britain. There are a few

personal observations about some strange features of Hadrian's Wall, as the so called Vallum, and its purpose which is a point of a discussion in the modern scholarship. There are also some interpretations about the correlation between the two Walls from the 50s to the 80s of the IInd century A. D. I have presented my own reason about the chronology of these events based on written sources and archeological information. Nevertheless, as this period is very debatable I do not pretend that my own opinion is the absolute truth. It is more like another point of view about these events.

In conclusion, the purpose of this part of the article is to present the main features of the Roman frontier policy in Britannia during the reign of the Nervo-Antonine dynasty as an integral part of the entire frontier policy of the Roman state and to bring out some fixed points that can be found in the development of other frontier regions of the Principate. Still I have not omitted to present the unique features that are in force for the limes in Britannia alone.

Boyan Zhekov

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-mail: boyan_zhekov@abv.bg